

Les transformacions en els assentaments i en el territori durant l'antiguitat tardana

Josep M. Gurt i Rosario Navarro

Introducció

L'estructura de la vil·la, pel que fa al model d'arquitectura i al sistema de vida, així com l'estructura del territori, té al final de l'antiguitat un trencament comparable al que estem veient a les ciutats. La desaparició de la ciutat clàssica, amb tot el que representa, es veu reflectida també a les vil·les i en l'estructura del territori. Això no vol dir que siguin necessàriament fenòmens amb un mateix origen i amb un recorregut paral·lel, però tots tres semblen fenòmens que comencen molt aviat. En el cas urbà veiem com el pas d'una ciutat carregada d'ideologia a la ciutat real comença molt aviat ja durant l'alt imperi. L'estructura del territori a través de les seves diferents manifestacions també comença a canviar aviat, però a un ritme diferent, mentre que el model poblacional, vist a través del sistema de la vil·la, sembla estable fins al segle III. Aquest mateix sistema de la vil·la, amb canvis poblacionals i amb una forta concentració de la propietat, continuarà fins al segle V (la concentració de la propietat seguirà més enllà). El cadastre dels diferents territoris urbans sembla físicament estable fins a la baixa romanitat; però, per les informacions que ens arriben d'arreu, podem pensar que des del mateix moment dels repartiments les estructures comencen a experimentar transformacions. Com podem veure, de manera diferent, seguint ritmes diferents, però, les urbs i el territori entren en crisi — simplement en el sentit de «canvi»?— en un moment que podem malsituar al segle V. Els pilars tangibles del dis-

cur ideològic tramès per Roma als seus territoris, l'urbanisme de la seva ciutat i les formes en el paisatge rural i en la vil·la, aplicats per a controlar un imperi món, ja han desaparegut o estan en fase de desaparició, i això crea una situació nova de canvis i de pervivències. Aquests canvis i aquestes pervivències, l'arqueòleg els detecta a través de les formes que prenen els espais habitats, així com a través de la dinàmica que es desprèn de la seva cultura material. Serà amb l'anàlisi que l'arqueòleg intentarà explicar un nou món del qual segurament se li escapen moltes coses.

Un nou tipus de poblament, problemes d'identificació

Sembla clar que entre els segles V i VI es dona una nova dinàmica d'ocupació de la vil·la que detectem a través de la transformació de les seves estructures físiques (arquitectòniques) adaptades a noves funcionalitats, principalment de caràcter productiu, i també una altra dinàmica que comporta la reocupació d'aquestes estructures amb finalitats semblants. S'ha discutit i es discuteix si totes dues coexisteixen o són fenòmens successius en el temps. Nosaltres creiem que són dos fenòmens successius en el temps, tot i que, en un moment determinat, poden ser coetanis. És evident, per exemple, en el cas de Sant-romà (Tiana, Maresme), en què les estructures productives de l'antiga vil·la no tan sols segueixen en ús fins molt tard (segle VI) sinó que

Figura 1. Planta del poblat i de la basílica del Bovalar, Seròs, inici del s. VIII. Segons P. de PALOL (2005). «L'antiguitat tardana, economia i societat del Baix Imperi i l'època visigoda». Dins: J. GUITART i DURAN (coord. Vol. i). *Història Agrària dels Països Catalans*. Barcelona: Fundació Catalana per a la Recerca i la Innovació, Universitat dels Països Catalans, p. 503.

fins i tot es pot determinar un possible augment de la producció. El mateix podríem dir de la vil·la de Vilauba (Camós, Pla de l'Estany), on hi ha una última fase de transformació de les seves estructures productives que es pot situar entre els segles VI i VII.

Pensem que el fenomen de les reocupacions es pot lligar a un altre tipus de poblament, que serà el que s'establirà bàsicament en indrets nous, tot i que algunes vegades situats no gaire lluny d'una antiga vil·la, formant agrupacions humanes, segurament una mica més àmplies, en el que de manera genèrica n'hem dit poblats. Aquests poblats, els definim com el que són pel simple fet que presenten algunes estructures arquitectòniques identificables des de la perspectiva funcional i, fins i tot, perquè en algun cas arriben a ser comprensibles des d'una perspectiva urbanística. És veritat, però, que, dins del mateix sac, hi estem agrupant estructures que no devien tenir un mateix origen ni una funció estrictament equivalent, però en el nostre estat actual de coneixement poca cosa més podem fer. Hi ha un problema afegit: la datació

del període de funcionament d'alguns d'aquests poblats. Així, ara i de cop ens trobem que l'estudi dels utensilis, sobretot dels productes ceràmics fets servir en la vida quotidiana, registrables per mitjà de l'arqueologia, i que han estat la nostra guia per conèixer una gran part de la història dels segles precedents, ha perdut fiabilitat com a indicador. Quan s'acaben les importacions de productes alimentaris transportats en àmfors que viatjaven conjuntament amb ceràmiques fines i comunes, desapareixen els referents directors. A partir de la segona meitat del segle VI se'ns fa molt difícil datar les ceràmiques. Igualment, la moneda tampoc no serveix de gaire: en general, es rarifica, i els circuits es retroalimenten d'emissions velles que segueixen circulant durant un període de temps molt llarg, de manera que la seva funció com a índex cronològic es veu reduïda.

Entrem de cop en un món en què el panorama ceràmic sembla que canvia radicalment i crea al ceramòleg un repte nou, segurament sense precedents en la història de la ceràmica. Més que mai, l'arqueòleg requereix bons registres es-

tratigràfics i treballs arqueomètrics sistemàtics que ens permetin enfrontar-nos a un món nou, molt regionalitzat o fins i tot diríem que molt local, amb les dificultats que aquest fet comporta en el moment de sistematitzar les diferents produccions ceràmiques. En el cas que estem tractant és clar. La majoria dels registres corresponents a aquests nous assentaments que estem intentant definir ja no contenen ceràmiques d'importació identificables, siguin ceràmiques de taula o contenidors de productes alimentaris de fabricació mediterrània molt diversa. La ceràmica continguda en els registres es limita a ceràmica de cuina i a ceràmica comuna, la majoria de les vegades, de coccio reductora. Quan ens trobem davant d'una situació d'aquestes característiques, se'ns presenten dos problemes clars: la datació d'aquestes ceràmiques i la seva provenença. Per la datació no podem dir, com hem fet, que estem en una fase posterior a l'arribada dels productes mediterranis, ja que amb molta probabilitat el fenomen de l'aparició de contextos orfes de productes d'importació és contemporània encara de l'arribada d'aquests productes. Tampoc no ens és vàlid recórrer al context ben estudiat i ben datat, però encara mal publicat del Bovalar (Seròs, Segrià), per una raó ben senzilla —i aquí entrem en el segon problema que tenim—, la no-identificació de produccions. Ja en el seu moment, al Bovalar es va començar a veure que el món de les ceràmiques comunes de la baixa romanitat i de l'alta edat mitjana podia ser extraordinàriament complex. Més recentment, l'estudi de les ceràmiques de cuina provinents del registre del jaciment de la Bastida (Rubí, Vallès Occidental), fet simplement mitjançant l'ús d'una lent binocular, ha permès identificar fins a divuit fàbriques (entent per fàbrica, tal com s'exposa en el diagrama de flux del model teòric desenvolupat a partir dels treballs de l'Equip de Recerca Arqueomètrica de la Universitat de Barcelona [ERAUB] des de l'any 1995, «el resultat conseqüència d'haver sotmès una pasta ceràmica al segon procés tecnològic en la seva fabricació: la modelació i la coccio»), totes possiblement amb un origen local o regional. Com podem veure, el problema no és fàcil, però s'ha iniciat el que potser és el camí adequat, que no és cap més que l'estudi de les ceràmiques comunes i de cuina dels contextos

urbans costaners, en els registres arqueològics dels quals apareixen encara les produccions mediterrànies, malgrat que el seu localisme evident farà difícil utilitzar-los com a element comparatiu en altres establiments. En aquest sentit, els estudis arqueomètrics demostren de manera clara la complexitat que presenten aquestes produccions. Per tant, si es confirmés que estem entrant en un món cada cop més local —la medievalització de la ceràmica, com alguns cops hem definit el fenomen—, indefectiblement l'estudi d'aquest material arqueològic tindrà un valor menys referencial per ajudar a establir la seqüència d'aquest nou poblament que progressivament va apareixent davant nostre.

Podem pensar, doncs, que de moment és difícil de determinar una seqüència que marqui l'evolució que experimenta el poblament rural del nostre país, però ens atreviríem a dir que les reocupacions de les vil·les i l'aparició dels poblats són dos fets que comencen alhora i formen part d'un mateix replantejament de l'ocupació poblacional del territori durant l'antiguitat tardana, fonamentalment, i a falta d'estudis contundents en el camp de la ceràmica, perquè presenten una fàcies funcional molt semblant.

Fàcies funcional i sistema de vida en els assentaments: alguns elements de la vida quotidiana

Aquesta fàcies funcional ve definida per la presència de ceràmica bàsicament d'atmosfera reduïda, en què cal destacar la simplificació del repertori, si bé encara s'hi distingeixen formes que recorden la tipologia de les produccions de cuina tardoromanes. Les olles, de perfil en *s*, constitueixen la màxima representació, amb una gran varietat de vores (exvasades, arrodonides, engruixides, bisellades, verticals...), i en molts casos amb un encaix per fixar-hi la tapadora. Són peces, segurament, destinades a anar al foc i per poder coure. La identificació de cereals i de llegums, en els principals assentaments d'aquesta època, ho corroboraria. També es fabriquen, però en menor nombre, cassoles, bols, morters, gerres... Malgrat la previsible diversitat de fàbriques locals, el repertori té un aire de fa-

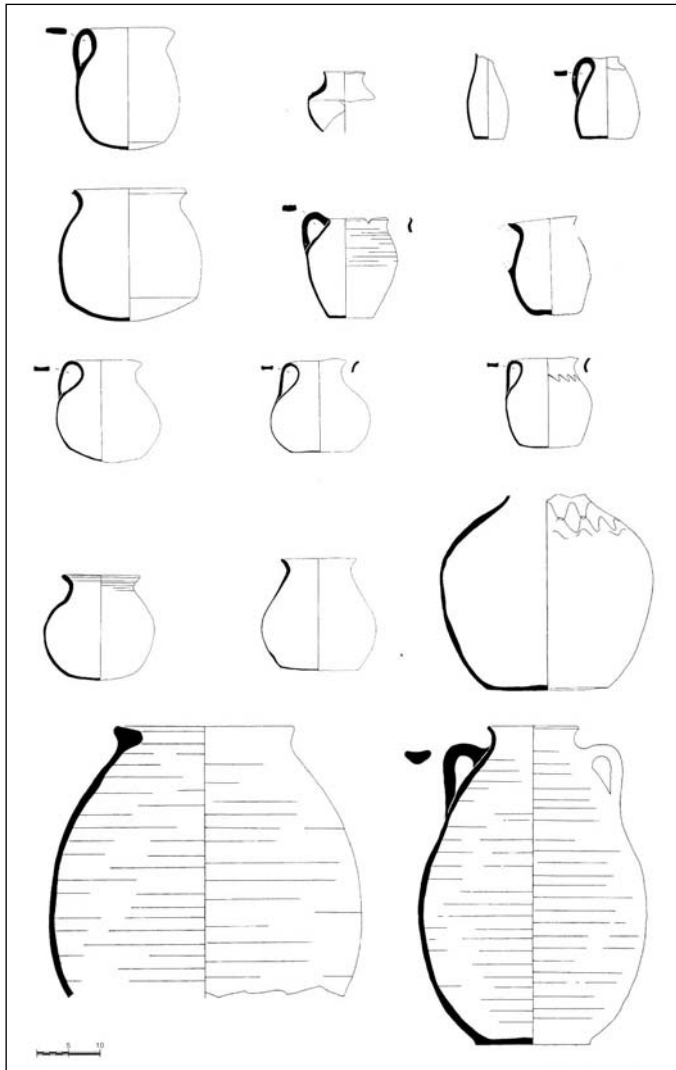

Figura 2. Taula tipològica de la ceràmica de cuina i d'alguns contenidors del Bovalar, Seròs a l'inici del s. VIII. Segons: M. A. CAU, J. M. MACIAS i F. Tuset. Dins: P. DE PALOL i A. PLADEVALL (1999). *Del romà al romànic*, p. 363.

mília que denota contactes regionals i funcionalitat pràctica. La manca de formes obertes, com ara plats i fonts àmplies, tan pròpies de la vaixel·la fina de taula, importada d'Àfrica, és probable que fos suplerta per peces de fusta, si és que, en principi, estem acceptant la continuïtat d'un mínim d'hàbits culinaris comuns.

L'absència dels contenidors estandarditzats, tipus àmfors, que transportaven productes alimentaris procedents d'arreu de la Mediterrània, havia de ser substituïda per ceràmiques de produccions locals, com veiem en el cas del Bovalar, on s'han identificat atuells relativament grans, de més de quaranta centímetres d'alçària, i per altres tipus de contenidors de materials peribles, com ara la fusta, la pell, les plantes tèxtils, etcètera, matèries que no han deixat rastre.

D'altra banda, la generalització de les sitges, en tota mena d'establiments tardoantics, havia de respondre, també, per força, a més funcions, que la ja, tradicionalment acceptada, de reserva de grans i de llegums. En efecte, la troballa de fragments d'àmfora i de doli en una de les sitges de la Bastida alerta sobre altres usos, com ja se'n coneixien en l'època preromana; en aquest cas, pensem, a la manera de carner o de celler. En aquest sentit cobra significació la cassoleta o la depressió practicada al fons d'una de les sitges de Puig Rom (Roses, Alt Empordà), que podia haver contingut odres o una altra mena de dipòsits peribles, plens de vi o, en tot cas, d'algun altre tipus de líquid.

Les copes de vidre, que devien ser utilitzades per beure vi, completen la vaixel·la domèstica.

Significativament, van associades a jaciments on s'han localitzat estructures productives i estris propis de l'esmentada producció vinícola del Bovalar, Vilaclara (Castellfollit del Boix, Bages) i Puig Rom.

Fàcies funcional i sistema de vida en els assentaments: ruralització de les tècniques constructives

El reaprofitament estructural de les parts més nobles de les vil·les romanes, per a usos productius, és el primer i més destacable fet, físic, que l'arqueòleg percep, com a trencament, sense pal·liatius, del clàssic model de vida a la romana. No va importar perforar i aixecar paviments musius, tancar peristils o alterar ambients termals per tal de destinar-los a una funció bàsicament agrària, però també funerària i, fins i tot, religiosa. En són exemples paradigmàtics les vil·les de Vilauba, de la Font del Vilar (Avinyonet de Puigventós, Alt Empordà), dels Ametllers (Tossa de Mar, Selva), de Torre Llauder (Mataró, Maresme), de can Sans (Sant Andreu de Llavaneres, Maresme), de Pacs (Alt Penedès), de Vinya del Crispí (Guissona, Segarra), de Sant Amanç (Rajadell, Bages), de l'Espelt (Òdena, Anoia), de can Terrés (la Garriga, Vallès Oriental), de l'Aiguacuit (Terrassa, Vallès Occidental), de Fortunatus (Fraga, Osca), del Romeral (Albesa, Noguera) i de Barrugat (Bítem, Tortosa, Baix Ebre).

El morter de calç romà deixa pas als recursos naturals, com ara la fusta, la terra o la simple pedra muntada en sec. El registre negatiu de pals de fusta, o d'estructures domèstiques rebaixades o excavades a terra, de tota forma i condició, dibuixa una nova planimetria, només distingible a partir de l'excavació estratigràfica en extensió. El món de les cabanes i d'altres unitats domèstiques línies, que, durant segles, havien dominat el paisatge del poblament preromà, torna a aparèixer, ara, en un camí imparabile fins a desembocar en l'època medieval: Vilauba, l'Aiguacuit, la Bastida, can Paleta (Castellfollit del Boix, Bages), Mas del Catxorro (Benifallet, Baix Ebre), són alguns dels noms que comencem a conèixer. L'establiment de la Solana (Cubelles,

Garraf), sortosament excavat en una bona part de la seva extensió, és un bon mostrari de la variabilitat que podia assolir aquesta classe de subconstruccions i de fosses, destinades a diferents usos.

També s'imposen les sitges, que es multipliquen i s'amortitzen successivament, per raons òbvies de conservació i de durada. Es documenten en tota mena d'establiments rurals, grans o petits, i al llarg de tot el període tardoantic: Poble Sec (Sant Quirze del Vallès, Vallès Occidental), l'Aiguacuit, can Bosch de Basea (Terrassa, Vallès Occidental), la Bastida, can Cortada (Barcelona, Barcelonès), la Solana, Mas del Catxorro, Vilaclara, el Bovalar, Roc d'Enclar (Santa Coloma, Andorra), Puig Rom, etc. Per manca de dades sistemàtiques no podem saber les mides del cubicatge d'aquests contenidors ni si eren grans o petits, i el que això podia haver significat econòmicament i socialment. La tornada al sistema d'emmagatzematge subterrani, destinat bàsicament a preservar els cereals i les lleguminoses, després de la collita, potser s'explica fàcilment per la manca dels grans contenidors romans, tipus doli, però, igualment, sembla suggerent especular si no podria també ser deguda a un intent d'amagar o evitar el pagament d'impostos en espècie, les condicions dels quals es devien haver endurit d'acord amb els esdeveniments politicomilitars, o fins i tot es podia haver amagat per raons de seguretat.

Malgrat aquests canvis, que, a primera vista, fan pensar en un poblament semiestable, a causa del material pobre i perible, altres elements més sòlids caracteritzen aquest sistema d'hàbitat que es projecta amb vista al futur. Exceptuat el cas de Puig Rom, en què la muralla ho deixa tot clar, regularment se'n conserven dipòsits quadrangulars, més o menys grans, d'obra revestida d'*opus signinum*, o morter impermeabilitzador (per exemples: a la Solana, a Vilaclara, a la Bastida, al Bovalar i, més recentment, a can Roqueta-Torre-romeu), que proven la continuïtat i la bona aplicació d'una tècnica constructiva, antiga, força eficaç. Aquests *lacus*, a més, documenten, juntament amb altres dispositius associats, la producció fonamentalment de vi. Altres estructures productives, com ara forns o estructures de combustió, així com vestigis d'activitats

Figura 3. Contrapès de pedra cilíndric amb perforació central, procedeix del poblat de Vilaclara, Castellfollit del Boix, i va ser emprat en una premsa de cargol per produir vi. Segons R. NAVARRO (2005). «L'antiguitat tardana. La documentació arqueològica». Dins: J. GUITART i DURAN (coord. Vol. 1). *Història Agrària dels Països Catalans*. Barcelona: Fundació Catalana per a la Recerca i la Innovació, Universitats dels Països Catalans, p. 540.

artesanals, les més recognoscibles, per ara, les metal·lúrgiques (a la Solana, al Morè —Sant Pol de Mar, Maresme—) i, en menys grau, les ceràmiques (a la Solana), ajuden a confirmar la continuïtat en el temps d'aquests tipus d'assentaments.

Tots aquests elements, tan contradictoris i discontinus, que comencen a emergir, van units, de vegades, a petits objectes nobles propis de l'abillament personal, com ara sivelles, denes de collaret i esperons de cavall (a l'Aiguacuit), que connecten amb un món més obert que l'estricta del llogarret i ens permeten d'esbrinar una interpretació més complexa des del punt de vista social i econòmic.

L'inventari dels poblats

Avui col·locaríem dins aquesta categoria de poblament els jaciments de Puig Rom (Roses, Alt Empordà), amb una potent estructura defensiva que el diferencia, possiblement la Fonollera (Torroella de Montgrí, Baix Empordà), també amb una estructura defensiva, però amb poblament molt anterior, igual que en el cas de

Roc d'Enclar (Andorra), de Pla de Mogoda (Santa Perpètua de Mogoda, Vallès Occidental), de Poble Sec (Sant Quirze del Vallès, Vallès Occidental), dels Mallols (Cerdanyola del Vallès, Vallès Occidental), de la Bastida, de Can Roqueta - Torre-romeu, de Vilaclara, de cal Paleta, de la Solana, del Collet dels Clapers de Segués (Pinós de Solsonès, Solsonès), de Vilans de Reig (els Torms, les Garrigues) i, finalment, del Bovalar, tot i que hi ha qui diu que pot ser un monestir. A la vista d'aquesta llista i malgrat que no tenim la mateixa informació ni en quantitat ni en qualitat de tots aquests jaciments, queda ben palès que no es tracta d'estructures iguals i amb dinàmiques estrictament idèntiques. Des d'una perspectiva territorial, la informació és molt esbiaixada, i, per tant, en aquest sentit no podem generalitzar, és a dir, no podem dir que sobre tot el solar del territori català a partir d'un moment determinat la població pagesa s'instal·la en aquest tipus d'estructures. Podem parlar sempre d'estructures *ex novo*? No, ja que algunes, d'una manera o d'una altra, tenen antecedents. Podem parlar d'un poblament d'altura seguint els esquemes plantejats per altres regions de la Mediterrània occidental? Tampoc, perquè no tots els poblats identificats res-

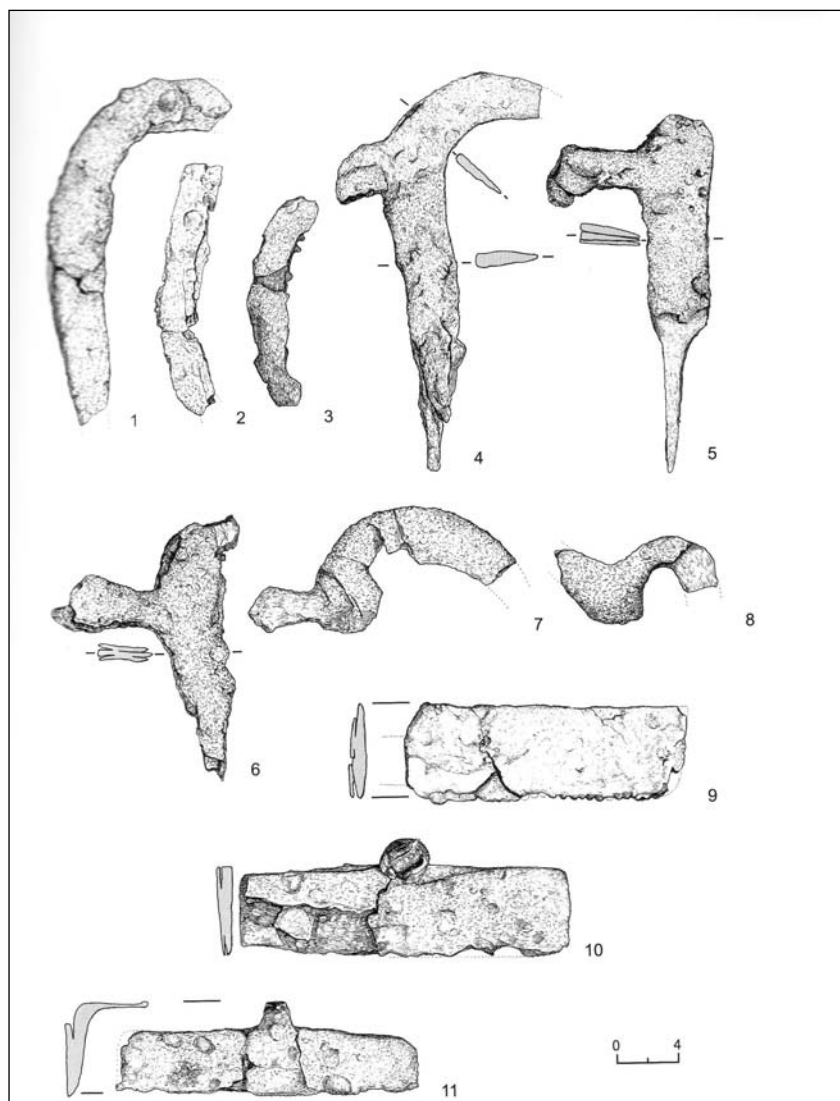

Figura 4. Entre els diversos estris de ferro procedents del poblament de Puig Rom, Roses, es poden distingir podalls per a la vinya. P. DE PALOL (2004). *El castrum del Puig de les Muralles de Puig Rom (Roses, Alt Empordà)*. Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona («Sèrie Monogràfica», 22).

ponen a aquesta característica topogràfica. Podem parlar d'una població marginal que es definiria pel tipus d'habitat? Tampoc, a la vista dels horitzons materials que presenten alguns d'aquests poblats. Què els uneix i a la vegada els separa? Els uneixen i a la vegada els individualitzen, tal com hem vist, els elements arquitectònics i funcionals que els defineixen, una conjunció desconeguda fins ara dins el panorama que oferia l'ocupació del territori caracteritzat per la vil·la i tot el que aquesta podia comportar.

Alguns d'aquests poblats estan situats en llocs preeminents, d'àmplia visibilitat i en una situació estratègica encara millor, com és el cas del Roc d'Enclar, del Bovalar i de Puig Rom; aquest últim, defensat per una muralla potent. A l'interior hi ha habitatges disposats en rengle-

ra o en bateria, que comparteixen un mur de fons, com a Puig Rom, a Vilaclara o al Bovalar. També tenen un pati o carrers estrets com a espai de pas o d'ús comunitari. Cada unitat domèstica consta, normalment, de tres habitacions. A Vilaclara hi ha un petit pati al davant, una estructura on és corrent la presència de llars de foc i de sitges. Però és clar que no sempre és així, com passa a la Solana, un establiment situat al límit entre l'estreta plana litoral del sud del Garraf al davant i el massís muntanyós com a rerepaís. Aquest assentament, tot i que el podem datar a partir de la ceràmica d'importació Hayes 91D, 105 i 106 i àmfores Keay 61 i 62, la sensació que ofereix és la d'un espai menys estructurat que els anteriors on només una zona central conserva restes constructives relaciona-

bles. Totes aquestes restes, bastides sobre el farciment d'antigues fosses que alhora tallaven un seguit de sitges. Aquestes restes presenten tres fases seguides relacionades amb llars i amb estructures de combustió. A la Bastida hi trobem una situació similar, i altres exemples ofereixen la mateixa sensació d'espai poc estructurat, però és clar que el poblat és format per un seguit de cabanes d'arquitectura segurament diferent de la dels habitatges dels anteriors poblats esmentats: seria el cas de l'assentament de can Roqueta-Torre-romeu). Justament aquest tipus de construcció seria el que podria relacionar poblats i unes reocupacions determinades, com són la construcció de cabanes sobre antigues vil·les. El cas de Vilauba i de l'Aiguacuit són els més coneguts.

Els indicis d'activitat agrícola a càrrec dels habitants d'aquests poblats vénen donats no tan sols pels sistemes d'emmagatzematge de què ja hem parlat sinó també per les estructures productives conservades. A la Solana, a la part més oriental del jaciment, s'hi ha reconegut una àrea de premsatge, definida a partir dels forats d'encastament dels *arbores*, conservats en dues de tres pedres. Per ara, els vestigis de premses més recents, en aquest cas d'època visigoda, procedeixen dels poblats de Vilaclara i del Bovalar, i sembla que hagin tingut un ús comunitari.

A Vilaclara, les restes es poden datar del segle VII sense tenir en compte la datació per termoluminescència, sempre posada en quarantena per falta d'una bona explicació del protocol seguit en la determinació. En procedeixen quatre blocs de pedra emprats per a subjectar-hi el torn de la premsa, així com dues bases més de pedra per fixar-hi els dos peus drets de fusta del pont principal (*stipites*) o del pont secundari (*arbores*) i evitar-ne així els moviments laterals. Els contrapesos, malgrat que són quadrangulars, denoten perfils arrodonits, i tots quatre tenen perforació central. D'acord amb la localització d'aquests elements, es pensa en la utilització d'una o més premses de pressió per palanca i cargol. La troballa de restes de resina i de certs estris de ferro sembla que decanta la producció en favor del vi.

Al Bovalar, s'hi han identificat una cambra amb un trull de cargol i dos cellers independents, possiblement de vi, segons les granes trobades al lloc del premsatge. La cambra de prem-

sa està constituïda per dues parts, a diferent nivell: a la superior (3-3,50-3 m), s'hi conserven els encaixos de l'*arbor* principal. A la zona central de la cambra el paviment de *signinum* i l'arrebossat d'estuc de les parets denoten el desgast propi del lloc que devia ocupar l'ara, de forma quadrangular. En aquesta superfície, s'hi localitzà un vessador que desguassava en un petit *lacus*. A la part inferior de la cambra, s'hi ha trobat un gran contrapès prismàtic allargat amb encaixos laterals i amb un forat central.

El fet que els primitius contrapesos prismàtics hagin estat, en alguns casos, retallats fins a acostar-se a una forma més o menys cilíndrica, i que s'hi hagi implantat un forat central, pel damunt de la regata que unia els primers encaixos laterals (per exemple: a Vilaclara) és un senyal inequívoc del progrés tecnològic o de la funcionalitat més gran que devien representar les màquines de cargol enfront de les més senzilles de torn.

On pensem que som?

Malgrat l'augment incessant de noves excavacions d'urgència i de revaloracions cronològiques dels establiments coneguts de fa temps, la documentació és massa parcial, insuficient i esbiaixada per poder oferir un panorama general pel que fa a les formes d'ocupació i explotació del sòl.

Els estudis paleoambientals detecten, per a aquest període, fenòmens com ara desforestació a gran escala, rebliment de llacunes, creixement de deltes i desenvolupament de prats humits, indicadors clars de canvis de gran importància en el medi en unes zones determinades del país. Aquests canvis comportaran un procés de transformació en l'economia agropecuària existent fins llavors, més centrada a partir d'ara entorn de la ramaderia. Tot i així, en l'època visigoda prosseguirà la importància concedida a la viticultura, un dels sectors agraris més rellevants. Això es comprova en els assentaments de què hem parlat, on segurament la descoberta d'elements d'una o més premses d'una certa grandària, de sitges excavades al subsòl i de forns de pa, d'una certa grandària, indicaria que s'hi duïen a terme activitats agrícoles d'ús comunal.

No sabem si la restauració de la transhumància al final de l'antiguitat com a punta de llança d'aquesta nova economia agropecuària pot justificar per si sola els canvis en els patrons d'assentament, especialment en l'ocupació o la reocupació de noves zones, com són les dels Pirineus. La cartografia dels nous assentaments, quan es nodreixi de més jaciments excavats, segurament tindrà més significació per explicitar les rutes o els camins de la transhumància que lligaven la costa amb l'interior del nostre país.

Indistintament de la variable poblacional, pagesos dependents o no, monjos, pagesos guerrers, del que ens informa la documentació arqueològica és de l'existència, molt probablement, d'una nova població al camp, aparentment poc estructurada, que està desenvolupant una economia agropecuària de característiques molt diferents de la de la vil·la, si fem cas de les dades estrictament arqueològiques i de les proporcionades pels estudis paleoambientals. I això tindrà lloc sota la mirada d'una Església creixent i controladora.

La construcció d'esglésies i de necròpolis rurals sense lligams directes —de moment— amb un poblat conegut, però sens dubte amb una població dispersa (Sant Menna i Sant Cugat, al Vallès Occidental, o Santa Margarida, al Baix Llobregat, són alguns dels exemples que es podrien esmentar repartits per la nostra geografia d'estudi), testimonia no solament el procés de cristianització dels camps sinó que també ajuda a determinar el grau d'organització de la població, en què l'Església és un factor d'aglutinació, sigui aquella dependent o no directament del poder eclesiàstic.

El poblat del Bovalar, amb diferents interpretacions pel que fa als seus ocupants, es genera al voltant d'una basílica dotada de baptisteri als peus, la qual cosa implica la seva funció de parròquia que, a més, actua com a necròpolis, atès el nombre de tombes distribuïdes per l'interior de les naus i de les sagristies. És un testimoni no tan sols de la cristianització del camp, sinó també del paper econòmic destacat que l'Església va començar a exercir des del reconeixement oficial del cristianisme, capaç d'impulsar activitats productives i de generar l'intercanvi.

Malgrat aquesta nova dinàmica poblacional, l'estructura de la gran propietat segueix existint. Només cal veure l'estudi recent sobre els dos excepcionals documents corresponents l'un a la donació que fa el monjo Vicenç, al monestir d'Assan, i l'altre al seu testament ja com a bisbe d'Osca, datats respectivament del 551 i del 576. Gràcies al fet que ha estat localitzat amb seguretat més d'un 50% de la toponímia menor que figura a la donació i al testament de Vicenç, es pot comprovar com les seves propietats s'estenien des dels contraforts pirinencs fins a les valls mitjanes dels rius Éssera i Cinca fins a la vall de l'Ebre, dins del territori de la ciutat d'Ilerda o a tocar de la mateixa Caesaraugusta. Aquesta dispersió de propietats, certament molt allunyades les unes de les altres, probablement acumulades després de generacions, sembla, però, organitzada i estructurada a partir de les valls dels rius Éssera i Cinca, que actuen de vies de comunicació. La diversitat de les terres reunides permetia a Vicenç desenvolupar una economia mixta agropecuària amb una explotació molt diversificada de les terres pel que fa a l'agricultura i a un bestiar sotmès a transhumància. Aquest exemple de model de propietat molt repartida és extraordinàriament útil per intentar entendre la imatge que ens dona l'arqueologia de l'ocupació del territori en general pel que fa a l'aspecte poblacional. L'estudi arqueomorfològic efectuat per Ariño i Díaz demostra a la vegada com la construcció del paisatge, que arrenca d'una època antiga, traspasa èpoques i condiona la construcció del territori en l'època medieval.

Tot plegat farà que, des de la perspectiva estricta de la manera de viure d'aquesta població, ens trobem un altre cop davant d'una situació paral·lela amb el que veiem a les ciutats. Perquè el panorama és el mateix: la bona arquitectura només és a les mans de l'Església i potser d'algú més, i la resta és *barraquisme* pur. Aquesta dinàmica poblacional anirà acompanyada d'un nou cicle econòmic: una economia de caràcter molt local amb poca arribada de productes exteriors (cada cop menys) i que els ceramòlegs detectem en les ceràmiques tant d'ús quotidià com en els contenidors. Aquest comportament, l'hem acabat definint com la medievalització de la ceràmica.

Résumé

Les transformations dans les sites et dans le territoire à la fin de l'Antiquité

On présente une réflexion sur la dynamique qui prend le territoire à la fin de l'Antiquité, une fois la *villa* a disparue comme modèle d'occupation et d'exploitation du territoire. C'est l'époque où, d'un côté, les *villae* qui survivent ce sont transformées pour être destinées à des nouveaux usages qui ont un caractère essentiellement agricole, tandis que la reste, déjà absolument abandonnées, sont occupées de nouveau avec la même finalité. Au même temps, apparaît une nouvelle forme d'habitat groupé qui a dans chaque cas une entité différente et une fonction spécifique. Le développement de ce nouvel urbanisme implique, dans certains cas, la construction des remparts et des églises.

Les techniques constructives traditionnelles romaines, qui utilisent le mortier à chaux comme élément fondamental, sont presque disparues. Seulement les réservoirs destinés à contenir des produits comme le vin et l'huile ont encore des structures d'une certaine bonne qualité. Justement, ce sont ces réservoirs et des vestiges correspondants à des pressoirs qui nous sont arrivées, lesquels témoignent la continuité de la production agricole. À nouveau, les silos apparaissent partout comme le système le plus utilisé pour stocker. Les églises rurales seront les seules structures architecturales qu'on pourra distinguer dans le paysage et les seules dans lesquelles on peut y trouver la permanence des techniques constructives romaines. Dans ce contexte, c'est seulement avec l'obtention de bons enregistrements stratigraphiques et avec des travaux archéométriques systématiques sur la céramique, qu'ont pourra connaître et expliquer un nouveau monde protomédiéval sur lequel, pour le moment, on nous échappent beaucoup des choses.

Resumen

Las transformaciones en los asentamientos y en el territorio al final de la antigüedad

En el artículo se reflexiona sobre la dinámica que caracteriza el territorio al final de la antigüedad una vez desaparecida la villa como modelo de ocu-

pación y explotación del territorio. Es la época en que, por una parte, las villas que sobreviven se transforman y se destinan a nuevos usos de carácter, básicamente productivos, mientras que otras ya abandonadas son reocupadas de nuevo con la misma finalidad. Al mismo tiempo, aparece una nueva forma de hábitat agrupado que tiene en cada caso una entidad diferente y una función específica. El desarrollo de este nuevo urbanismo implica, en ciertos casos, la construcción de murallas o de iglesias.

Las técnicas constructivas tradicionales romanas, que utilizan el mortero de cal, prácticamente desaparecerán. Solamente los depósitos destinados a almacenar productos como el vino y el aceite son aun estructuras de buena calidad y que juntamente con los vestigios de prensas testimonian la continuidad de la producción agraria.

Los silos, como nuevo sistema de almacenaje, abundan en todas partes. Las iglesias rurales serán las únicas estructuras arquitectónicas que se podrán distinguir en el paisaje y las únicas en las que se apreciará la continuidad de las técnicas constructivas romanas.

En este contexto, solamente a través de buenos registros arqueológicos y con trabajos arqueométricos sistemáticos aplicados a la cerámica, podremos conocer y explicar un nuevo mundo protomédiéval del que por ahora se nos escapan muchas cosas.

Referències bibliogràfiques

- ARIÑO GIL, E.; DÍAZ, P. C. (1999). «La economía agraria de la Hispania romana: colonización y territorio». *Stud. hist., Hª antig.*, núm. 17, p. 153-192.
- ARIÑO GIL, E.; DÍAZ, P. C. (2002). «El campo: propiedad y explotación de la tierra». Dins: TEJA, R. (ed.). *La Hispania del siglo VI. Administración, economía, sociedad, cristianización*. Bari, p. 59-96.
- ARIÑO GIL, E.; DÍAZ, P. C. (2003). «Poblamiento y organización del espacio: la Tarraconense pirenaica en el siglo VI». *Antiquité Tardive*, núm. 11, p. 223-237.
- ARIÑO, E.; GURT, J. M.; PALET, J. M. (2004). *El pasado presente. Arqueología de los paisajes en la Hispania romana*. («Colección UB», núm. 83).
- BACARIA I MARTRUS, A.; TORRENT I RIBA, C.; MADRID I FERNÁNDEZ, M.; BUXEDA I GARRIGÓS, J. (2005). «Ceràmica de cuina del jaciment tardoromà de la Bastida (Rubí, Barcelona)». Dins: GURT I ESPARRAGUERA, J. M.; BUXEDA I GARRIGÓS, J.; CAU ONTIVEROS, M. A. (ed.). *LRCWI. Late Roman Coarse wares, cooking wares and amphorae in the Mediterranean*. Oxford: Archaeopress («BAR International Series», núm. 1340), p. 179-202.

- BARRASSETAS, E. (2003). «El jaciment de la Solana (Cubelles, el Garraf)». Dins: GUITART, J.; PALET, J. M.; PREVOSTI, M. (coord.). *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental. Simposi Internacional d'Arqueologia del Baix Penedès 2001*. Barcelona, p. 383-392.
- BARRASSETAS, E.; CARBONELL, E.; MARTÍNEZ, J. (1993). «El jaciment romà del Poble Sec, Sant Quirze del Vallès Occidental». Dins: *Tribuna d'Arqueologia* [Barcelona], núm. 1991-1992, p. 103-109.
- BARRASSETAS, E.; JÁRREGA, R. (2001). «La Solana (Cubelles, Garraf)». *Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia* (la Garriga, 29 i 30 de novembre i 1 de desembre de 2001), vol. 2, p. 722-729.
- BROGIOLO, G. P.; CHAVARRÍA ARNAU, A. (2003). «Chiese e insediamenti tra V e VI secolo: Italia settentrionale, Gallia meridionale e Hispania». Dins: BROGIOLO, G. P. (cur.) *Chiese e insediamenti nelle campagne tra V e VI secolo. 9º seminario sul Tardo Antico e l'Alto Medioevo* (Garlate, 26-28 setembre 2002). *Documenti di Archeologia*, núm. 30, p. 9-37.
- BUXEDA I GARRIGÓS, J.; CAU ONTIVEROS, M. A. (2004). «Caracterització arqueomètrica de les produccions tardanes d'Iluro». *Laietania*, núm. 15, p. 449-498.
- BUXEDA I GARRIGÓS, J.; CAU ONTIVEROS, M. A. (2005). «Caracterització arqueomètrica de les ceràmiques tardanes de la plaça del Rei de Barcelona». *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona*, vol. II, 1, p. 90-99.
- BUXEDA I GARRIGÓS, J.; CAU ONTIVEROS, M. A.; GURT I ESPARRAGUERA, J. M.; TUSET I BERTRAN, F. (1995). «Análisis tradicional y análisis arqueométrico en el estudio de las cerámicas comunes de época romana». *Ceràmica comuna romana d'època alto-imperial a la península Ibèrica. Estat de la qüestió*. Empúries: Conjunt Monumental d'Empúries. *Monografies Emporitanes*, vol. VIII, p. 39-60.
- CASTANYER I MASOLIVER, P.; TREMOLEDA I TRILLA, J. (1999). «Trull i cabana de la vil·la de Vilauba». Dins: PALOL, P. DE; PLADEVALL, A. (dir.). *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, p. 156-157.
- CHAVARRÍA ARNAU, A. (1996). «Transformaciones arquitectónicas de los establecimientos rurales en el nordeste de la Tarraconensis durante la Antigüedad Tardía». *Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi* [Barcelona], vol. X, p. 165-202.
- CHAVARRÍA ARNAU, A. (2004). «Considerazioni sulla fine delle ville in Occidente». *Archeologia Medievale*, vol. XXXI, p. 7-19.
- ENRICH, J.; ENRICH, J.; PEDRAZA, L. (1995). *Vilaclara de Castellfollit del Boix (el Bages). Un assentament rural de l'Antiguitat Tardana*. Igualada.
- GUÀRDIA I FELIP, J. (2000). «El Collet dels Clapers de Segués: un hàbitat alt-medieval al Solsonès (Pinós de Solsonès, Solsonès)». *Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia Comarques de Lleida*, vol. 2, p. 285-296.
- GURT I ESPARRAGUERA, J. M. (1998). «Pervivències i canvis estructurals durant l'antiguitat tardana a nord-est de la península Ibèrica». Dins: *Comerç i vies de comunicació (1000 aC - 700 dC)*, XI Col·loqui Internacional de Puigcerdà (Puigcerdà 1997). Puigcerdà, p. 311-326.
- GURT I ESPARRAGUERA, J. M. (2002). «Transformaciones en el tejido de las ciudades hispanas durante la antigüedad tardía: dinámicas urbanas». *Zephyrus*, vol. LIII-LIV, 2000-2001, p. 443-471.
- GURT I ESPARRAGUERA, J. M. (2004). «La Catalogne durant l'Antigüedad tardiva. Les transformations du paysage urbain d'après l'archéologie». Dins: FIXOT, M. (dir.). *Paul-Albert Février de l'Antigüedad au Moyen Âge*. p. 215-238.
- GURT I ESPARRAGUERA, J. M.; PALET MARTÍNEZ, J. M. (2001a). «Structuration du territoire dans le nord-est de l'Hispanie pendant l'Antigüedad tardive: Transformation du paysage et dynamique du peuplement». Dins: OUZOULIAS, P.; PELLECUER, C.; RAYNAUD, C.; VAN OSSEL, P.; GARMY, P. (dir.). *Les campagnes de la Gaule à la fin de l'Antigüedad*. IV Colloque de l'Association AGER (Montpellier, 1998). Antibes, p. 303-329.
- GURT I ESPARRAGUERA, J. M.; PALET MARTÍNEZ, J. M. (2001b). «Pervivències y cambios estructurales durante la antigüedad tardía en el nordeste de la península Ibèrica». Dins: ARCE, Javier; DELOGU, Paolo (cur.). *Visigoti e Longobardi*, p. 9-36.
- LLOVERA I MASSANA, X.; BOSCH I CASADEVALL, J. M.; RUF I RIBA, M. A.; YÁNEZ DE ALDECOA, C.; SOLÉ I PALACÍN, X.; VILA I MUR, A. (1997). *Roc d'Enclar. Transformacions d'un espai dominant, segles IV-XIX*. Andorra.
- MACIAS SOLÉ, J. M. (2003). «Cerámicas tardorromanas de Tarragona: Economía de mercado versus autarquía». Dins: CABALLERO, L.; MATEOS, P.; RETUERCE, M. (ed.). *Cerámicas tardorromanas y altomedievales en la península Ibèrica*. Anejos de Aespa, vol. XXVIII, p. 21-39.
- MARÍ I SALA, L.; REVILLA CALVO, V. (2000). «El Tossal del Moro (Corbins, Segrià). Economía i organització de l'espai en una vil·la del territori d'Ilerda». *Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia Comarques de Lleida*, vol. 1, p. 343-361.
- MORER, J.; RIGO, A.; BARRASSETAS, E. (1997). «Les intervencions arqueològiques a l'autopista A-16: valoració de conjunt». *Tribuna d'Arqueologia*, 1996-1997, p. 67-98.
- NADAL I ROMA, E.; SERRA GARCIA, J. (2000). «La vil·la tardorromana del Capell (Cervera, Segarra)». *Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia Comarques de Lleida*, vol. 1, p. 389-409.
- NAVARRO SÁEZ, R. (1999). «El territori i el món rural». Dins: DE PALOL, P.; PLADEVALL, A. (dir.). *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, p. 103-123.
- NAVARRO SÁEZ, R. (2005). «L'antiguitat tardana. La documentació arqueològica». Dins: GUITART I DURAN, J. (coord. vol.). *Història Agrària dels Països Catalans. L'antiguitat*. Barcelona: Universitats dels Països Catalans; Fundació Catalana per la Recerca i la Innovació, p. 513-571; 572-585.
- NIETO, A.; ESCALA, O. (2004). «Vilans de Reig (els Torms, les Garrigues): un assentament rural del segle

- VII dC». *Revista d'Arqueologia de Ponent*, núm. 14, p. 275-286.
- PALOL, P. DE (1999). «Poblat del Bovalar», «Basílica paleocristiana, baptisteri i necròpolis del Bovalar» i «Conjunt monetari del Bovalar». Dins: DE PALOL, P.; PLADEVALL, A. (dir.). *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, p. 145-146; 188-192; 319-321; 343-345.
- PALOL, P. DE (2004). *Elcastrum del Puig de les Muralles de Puig Rom (Roses, Alt Empordà)*. Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona («Sèrie Monogràfica», núm. 22).
- PALOL, P. DE (2005). «Antiguitat tardana. Economia i societat del Baix Imperi i l'època visigoda». Dins: GUITART I DURAN, J. (coord. vol.). *Història Agrària dels Països Catalans. L'Antiguitat*. Universitats dels Països Catalans - Fundació Catalana per a la Recerca i la Innovació, p. 483-511; 572-585.
- REVILLA CALVO, V. (2003). *Economia i poblament romà al curs inferior de l'Ebre: La villa de Casa Blanca (Tortosa)*. Tarragona: Diputació de Tarragona.
- RIPOLL, G.; ARCE, J. (2000). «The Transformation and End of Roman Villae in the West (Fourth-Seventh Centuries). Problems and Perspectives». Dins: BROGLIOLO, G. P.; GAUTHIER, N.; CHRISTIE, N. (ed.). *Towns and their territories between Late Antiquity and the Early Middle Age. TSW*, 9. Leiden; Boston; Colònia, p. 63-114.
- RIERA, S. (1995). *Evolució del paisatge vegetal holocè al pla de Barcelona, a partir de les dades pol·líniques*. Barcelona: Universitat de Barcelona («Colecció Tesis Doctorales Microfichadas»).
- RIERA, S.; ESTEBAN, A. (1994). «Vegetation history and human activity during the last 6000 years on the central Catalan coast (northeastern Iberian Peninsula)». *Vegetation History and Archaeology*, núm. 3, p. 7-23.
- TERRATS N. (en premsa). *L'assentament tardoantic de can Roqueta/Torre-romeu (Sabadell, Vallès Occidental). Un exemple d'assentament rural*.

Josep M. GURT I ESPARRAGUERA és catedràtic d'Arqueologia de la Universitat de Barcelona. Ha treballat en el camp de la circulació monetària en l'època romana, en l'organització de l'espai en l'època antiga, així com en l'arqueologia del cristianisme primitiu, tant en l'espai urbà com sobre el territori. Actualment dirigeix un equip d'investigació en arqueometria i en arqueologia experimental dedicat a estudis de procedència i tècniques de fabricació de les ceràmiques en el món antic i medieval.

Rosario NAVARRO SÁEZ és professora titular d'Arqueologia de l'Antiguitat Tardana de la Universitat de Barcelona. Forma part de l'equip d'investigació de la ciutat romana de Clunia, de la qual ha estudiat els mosaics romans. També continua treballant en l'estudi dels mosaics de Tarragona. Des de fa més de vint anys codirigeix el Projecte de recerca de Santa Margarida, de Martorell, església d'època visigoda i medieval. Recentment ha publicat treballs específics dedicats al món rural i a la història agrària dels Països Catalans al final de l'antiguitat.